

120 seconden oorlog

De provincie Groningen door de lens van de bezetter en collaborateur

In dit unieke fotoboek neemt Ties Groenewold je mee op een visuele reis door de provincie Groningen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Aan de hand van 120 unieke foto's – gemaakt door Duitse militairen en Nederlandse collaborateurs – ontstaat een indringend beeld van een provincie in oorlog.

foto R. Jansen - Lowkey Media

Elke foto legt een fractie van een seconde vast. Samen vertellen ze een groter verhaal over de impact van de oorlogsjaren op landschap en bewoners. Van de invasie in mei 1940 en de bouw van defensiewerken tot het dagelijkse leven van Duitse militairen, slachtoffers van de luchtoorlog en de bevrijding: dit boek toont de oorlog vanuit een zeldzaam perspectief.

Ties Groenewold (1992), opgegroeid in Middelstum, woont sinds 2019 in Delfzijl en is daar werkzaam als hovenier. Na werktijd worden de uren veelal besteed aan de Tweede Wereldoorlog: van verzamelen van objecten tot het onderzoek doen naar regionale oorlogshistorie. Hierbij ligt de focus op bezetting en verdediging. Dit is nog altijd een onderbelicht onderwerp, maar er komt steeds meer aandacht voor. De verzamelde objecten, maar ook foto's en documenten, worden tentoongesteld in Oorlogsmuseum Middelstum. Hier komt de geschiedenis weer tot leven aan de hand van duizenden objecten en de bijbehorende verhalen. De vele onderzoeken die worden gedaan verschijnen in verschillende publicaties. Eerder schreef Groenewold twee boeken: *Flugwache Warffum* (2019) en *Rottumeroorlog* (2023).

erfgoed
uitgevers

archeologie | cultuur | historie | landschap | natuur

9 789083 510965 >

120 seconden oorlog

De provincie Groningen door de lens van de bezetter en collaborateur

Ties Groenewold

120 seconden oorlog

De provincie Groningen door de lens van de bezetter en collaborateur

Ties Groenewold

Inhoudsopgave

Inleiding 7

1) Mei 1940 11

Nieuweschans 13
Winschoterzijl 15
Winschoten 17
Rhederbrug 19
Oude Pekela 21
Klein-Ulsda 23
Finsterwolde 25
Nieuw-Beerta 27
Delfzijl 29
Nieuwolda 31
Siddeburen 33
Muntendam 35
Zuidbroek 37
Onderdendam 39
Westerbroek 41
Winsum 43
Groningen 45

2) Op de uitkijk 47

Schildwolde 49
Groningen 51
Trimunt 53
Groningen 55
Warffum 57
Winsum 59
Veendam 61

3) Eenheden uitgelicht 63

Zoutkamp 65
Usquert 67
Bierum 69
Zoutkamp 71

Groningen 73
Groningen 75
Groningen 77
Groningen 79
Delfzijl 81
Slochteren 83
Loppersum 85
Ten Boer 87
Appingedam 89
Delfzijl 91
Groningen 93
Groningen 95
Bedum 97
Winschoten 99
Winschoten 101
Winsum 103

4) Dagelijks leven 105

Oosterhoogebrug 107
Marum 109
Termunten 111
Winsum 113
Paterswoldsemeer 115
Schildwolde 117
Groningen 119
Sebaldeburen 121
Groningen 123
Groningen 125
Groningen 127
Ter Apel 129
Eenum 131
Glimmen 133
Noorddijk 135
Pieterzijl 137
Uitwierde 139

Delfzijl 141
Delfzijl 143
Oostersluis 145
Gaarkeuken 147
Middelstum 149
Winsum 151
Nieuweschans 153
Noordhorn 155
Groningen 157
Noordpolderzijl 159

5) Luchtdoelverdediging 161

Delfzijl 163
Rottumeroog 165
Oosterhoogebrug 167
Punt van Reide 169
Termunten 171
Carel Coenraadpolder 173
Nansum 175
Delfzijl 177
Drieborg 179
Oostwold 181
Hoogwatum 183
Farmsum 185
Groevesluis 187
Engelbert 189
Appingedam 191

6) Ongevallen & overlijden 193

Heiligerlee 195
Winschoten 197
Uithuizen 199
Noordbroek 201
Schouwerzijl 203
Oosterhoogebrug 205

Jipsinghuizen 207
Usquert 209
Esserveld 211
Leens/Leeuwarden 213
Stadskanaal 215
Geefsweer 217
Molenrij 219
Zandweer 221
Delfzijl 223
Zoutkamp 225

7) Nationaalsocialisme 227

Winsum 229
Stadskanaal 231
Groningen 233
Groningen 235
Bedum 237
Siddeburen 239
Tjuchem 241
Heiligerlee 243
Oostwold 245

8) Het laatste half jaar 247

Winsum 249
Wetsinge 251
Carel Coenraadpolder 253
Carel Coenraadpolder 255
Carel Coenraadpolder 257
Uithuizen 259
Delfzijl 261
Farmsum 263
Delfzijl 265

Dankwoord 266

Literatuur 267

Geraadpleegde archieven 268

Illustratieverantwoording 270

◀ Officier van de 6. Ersatz Marine Artillerie Abteilung met een camera bij de Rabenhauptkaserne in Groningen.

▶ Foto's, contactafdrukken, dia's en fotoalbums uit de collectie van de auteur.

Inleiding

Een klik, een seconde. Die ene klik van de camera legt slechts een seconde van een gebeurtenis vast. Toch kan het beeld dat zo ontstaat een heel verhaal vertellen. Daar draait het om in dit boek, 120 seconden oorlog: aan de hand van 120 foto's, aangevuld met verhalen, documentatie en objecten, wordt het verhaal verteld en getoond van de bezetter en collaborateur zoals zij tussen 1940 en 1945 in de provincie Groningen leefden, werkten én vochten.

Veel aspecten van de Tweede Wereldoorlog worden in dit boek op gedetailleerd niveau beschreven. Ze laten een kant van de oorlog zien die zelden wordt belicht, maar waar de laatste jaren steeds meer aandacht voor komt. Dat Duitse militairen in Nederland gevestigd waren, is bij vrijwel iedereen bekend. Ook het bestaan van verschillende eenheden en legeronderdelen is doorgaans wel bekend. Maar wat deden die Duitsers hier nou werkelijk? Dat is vaak onbekend. Door archiefonderzoek in binnen- en buitenland is daar echter veel over te achterhalen. Verschillende archieven worden tegenwoordig digitaal ontsloten, waardoor onderzoek nog makkelijker wordt. Het onderzoek bestaat soms uit tientallen puzzelstukjes die, in combinatie met historisch beeldmateriaal, een nauwkeurig beeld schetsen van de oorlog vanuit het perspectief van de Duitsers en de mensen die met hen meededen en meestreden: de collaborateurs. Deze laatste groep, die voornamelijk bestond uit leden van de NSB, de WA en de (vrijwil-

🔦 **Feldwebel** Walter Kelch in de zomer van 1944 bij de *Flugwache* in Warffum. Achter hem de bunker met observatiekoepel. Daarachter de in 1940 gebouwde toren met zoeklicht. In het najaar van 1944 werd de toren afgebroken, waarna het zoeklicht op het dak van de bunker werd geplaatst.

Warffum

In juni 1940 arriveerde een groepje Luftwaffe-militairen in Warffum. Al snel vorderden zij een woning aan de Torenstraat 21, waar de bemanning, bestaande uit zo'n acht man, zou gaan wonen. Vanuit hier werkten zij aan de bouw van een uitkijktoren op de middendijk in de Noordpolder bij Het Klief, een sluisje in het Noordpolderkanaal. Tussen deze sluis en een oud dijkgat werd in de dijkkrui een imposante houten toren van 8 m hoog geplaatst. Vanuit deze toren had men een goed uitzicht over de hele omgeving en met behulp van verrekijkers werd het luchtruim afgespeurd. Op het bordes boven in de toren waren omliggende plaatsen ter oriëntering aangegeven. In november 1940 werd een andere woning in het dorp betrokken. Hun oog was gevallen op een leegstaande villa van de in juni 1940 overleden mevrouw Willemsen-Wiersum aan de Oosterstraat 67.

🔦 **Onderstel** van het zoeklicht. Deze werd in 2019 gevonden bij een boer die vroeger eigenaar was van het perceel waarop de bunker stond.

De uitkijkpost werd 24 uur per dag, zeven dagen in de week bemand.

seconde – 22

🔦 **Bodemvondsten** die met de metaaldetector gevonden zijn. Daarbij ook onderdelen van Nederlandse ei-handgranaten; hiermee probeerden Duitsers de bunker op te blazen.

den. De Fluwa's aan de kust kregen in 1943 ook een rol in de kustbewaking- en verdediging. Ze moesten zich kunnen beveiligen tegen luchtlandingen, aanvallen en sabotageacties. Daarom werd een groot gebied rondom de stelling voorzien van prikkeldraad en konden toegangswegen worden afgesloten. Ook werden schuttersputjes in de dijk gegraven. Eind 1943 begon men met het bouwen van een bunker. De bunker was voorzien van een afwachtingsruimte, een slaapruijme, een opslag voor kolen en munitie, een watertank, een opslaghok en het belangrijkste: de observatiekoepel. De ruimte onder deze koepel bood toegang tot een loopgraaf en machinegeweerstelling. Bij een aanval moest de bemanning zich enkele dagen weten te redden.

Met de komst van het radarstation bij Veendam in 1942 kreeg de Fluwa Warffum codenaam Gz2. Deze werd in 1945 veranderd naar codenaam G1. De stelling bleef actief tot zaterdagmiddag 14 april 1945. Toen deed een groep Duitse militairen een poging de bunker op te blazen door handgranaten in de schoorsteen te gooien. De bunker bleef grotendeels intact waarna de bemanning zich terugtrok richting Delfzijl.

🔦 **Kelch** op een kabelhaspel in het midden van de stelling. Het zoeklicht is hier reeds van de toren getild.

🚲 Manschappen van de GAST 5 hadden motoren tot hun beschikking en staan hier voor het station van Zoutkamp.

Zoutkamp

In juni 1940 vestigde de *Grenzschutz Bezirkszollkommissariat Groningen I* (BZKom I) zich in de stad Groningen. Het was een nevenafdeling van de *Verstärkter Grenzaufsichtsdienst* (VGAD) die op zijn beurt weer ressorteerde onder de *Reichsfinanzverwaltung* en kon – eenvoudig gezegd – gezien worden als een afdeling bewapende douaniers. Binnen de militaire hiërarchie viel de VGAD in Noord-Nederland onder het bevel van de *Marineoberkommando Nordsee*. De rest van Nederland viel onder de *Admiral in den Niederlanden*.

De afdeling in Groningen had meerdere kleine posten onder zijn hoede die *Grenzaufsichtstellen* (GAST) werden genoemd. De BZKom I moest ruim vijfhonderd kilometer aan grens bewaken vanaf de grens met Duitsland tot halverwege de Afsluitdijk en een deel van de drie noordelijke provincies. De posten aan de kust kregen nog een extra afkorting om hun locatie te duiden: *VGAD-K*, wat staat voor *Verstärkter Grenzaufsichtsdienst – Küste*. Voor het gemak wordt vaak gesproken over *Zollgrenzschutz*.

Het BZKom I betrok een kantoor aan de Hondsruglaan 8 in het zuiden van de stad Groningen. Door zeven personen werd de administratie geregeld en leiding gegeven aan enkele posten die aan de afdeling toebehoorden. Voor de provincie Groningen waren dit de GAST 1 Termunten, GAST 2 Bierum, GAST 3 Usquert, GAST 4 Kloosterburen (later Pieterburen) en GAST 5 in Zoutkamp. De rest van nog eens twaalf posten, waaronder

een tweetal schepen, bevond zich op het Friese vasteland en op de Waddeneilanden.

De werkzaamheden van de *Grenzschutz* waren zeer omvangrijk, vooral voor de posten langs de kust, omdat zij te maken konden krijgen met vijandelijke acties vanaf zee. In hoofdlijnen bestond hun werk uit de volgende taken:

- Permanente bewaking van de kust en het snel doorgeven van belangrijke berichten en andere bijzondere gebeurtenissen.
- Bestrijding van spionage, sabotage, propaganda en andere staatsvijandige activiteiten.
- Verhindern van landingen door geheim agenten, verkenningsstroepen en kleine landingsondernemingen.
- Opsporen van vijandelijke agenten, terroristen, geallieerde vliegers, ontsnapte krijgsgevangenen, deserteurs en andere door de Duitsers gezochte personen.
- Veiligstellen van strandvonderij en onderzoek hiernaar omdat het afkomstig kan zijn van schepen en vliegtuigen.
- Melding maken over aangespoelde explosieven en de afhandeling daarvan.
- Doorvoering van alle bevelen van de *Reichskommissar* aangaande de kustbescherming en het toezicht daarop, in het bijzonder controle van de scheepvaart.

👉 Pet van de Zollgrenzschutz.

- Medewerking verlenen bij nood op zee.
- Medewerking verlenen bij de berging van lijken.

In Zoutkamp arriveerde in juni 1940 de GAST 5 met aanvankelijk vijf onderofficieren en zestien manschappen, maar dit werd al snel opgeschoefd naar 26 man. Ze werden gelegerd in een barak aan de Spuistraat, onderaan de dijkvoet, en zouden tot half april 1945 in Zoutkamp gelegerd blijven.

Delfzijl

Op 13 mei 1940 vestigden de eerste Duitse eenheden zich in Delfzijl. Het waren de Ortskommandantur en de Hafenkommandantur. De Ortskommandantur was een afdeling van het Heer (landmacht) en was slechts een korte periode in Delfzijl. Deze ging al spoedig op in de Hafenkommandantur, hoewel de term Ortskommandantur of een combinatie van beiden, gedurende de oorlog ook nog werd gebruikt.

De eerste Hafenkommandant was Kapitänleutnant Karl Gellert, maar werd enkele dagen later al vervangen door *Korvettenkapitän* Georg Wildeman. Wildeman werd bijgestaan door *Leutnant Adjutant* Otto Brembt. Samen hadden zij meer dan honderd man onder zich, waarvan een deel was ondergebracht in de *Marine Baudienststelle Delfzijl*; de bouwafdeling van de Kriegsmarine in Delfzijl.

✓ Houten bord afkomstig van het officiersgebouw van de Hafenkommandantur in Delfzijl.

OFFIZIERSHEIM
MARINE
HAFENKOMMANDANTUR

De Hafenkommandantur was het militaire bestuur van Delfzijl en stond ook in contact met de burgemeester. Het zag toe op alle zaken aangaande scheepvaart, de haven en de bewaking hiervan en zorgde voor de huisvesting en verzorging van al het in Delfzijl en omgeving aanwezig zijnde Wehrmacht-personeel. Daarnaast werden door de Hafenkommandant dagorders en bevelen uitgedeeld aan alle ondergeschikte militairen binnen het bevelsbereik van de commandant. Ook de vorderingen van gebouwen, percelen en schepen en de afhandelingen daarvan behoorden tot het omvangrijke takenpakket van de Hafenkommandantur.

Op 1 april 1941 werd Wildeman vervangen door Augustus Oelrichs, die eerst bij de Küstenüberwachungsstelle Emden en later Groningen diende. Oelrichs kreeg op 25 januari 1945 een zwaar auto-ongeluk. Daarop werd de taak tijdelijk waargenomen door Werner Wolter – de latere *Kampfkommandant* van Delfzijl en tevens *Kommandeur* van de *Marine Flak Abteilung 256*. Deze droeg op 4 februari het stokje over aan Kapitänleutnant Tetzlaff. Onder leiding van Tetzlaff ging de Hafenkommandantur ook het gevecht aan in Delfzijl in april 1945 en gaf zich op 1 of 2 mei 1945 over aan de Canadezen.

De Hafenkommandantur liet direct na aankomst in 1940 in het havengebied naast de Grote Waterpoort, een grote barak bouwen van waaruit de werkzaamheden werden verricht. Ook de Hafenüberwa-

⚡ Een matroos bewaakt de toegang tot de haven bij de Keerweerbrug.

chungsstelle vond onderdak in dit gebouw. Beide instanties werkten nauw samen en konden zo efficiënt te werk gaan. Daarnaast werden bij de vuurtoren een aantal barakken en een schuilmunker gebouwd. Hier werden de manschappen en onderofficieren gehuisvest. De commandant betrok op 20 mei 1941 een royaal woonhuis aan het Damsterdiep: Rijksweg 41. Bij de drie toegangen aan landzijde die de haven van Delfzijl rijk was, waren wachtposten ingesteld die continu werden bezet. Eenieder die de haven in- of uitging werd gecontroleerd; sabotage en spionage moest absoluut uitgesloten worden. Burgers moesten een speciaal Ausweis kunnen tonen om de haven te mogen betreden.

3 eenheden uitgericht

📍 De Hafenkommandantur bij de Grote Waterpoort in 1942. Dagelijks was er tussen 11.00 en 12.00 uur spreekuur.

Noorddijk

In de zomer van 1941 arriveerde het Infanterie Ersatz Bataillon 154 in de stad Groningen nadat ze vanuit Oldenburg waren overgeplaatst. De eenheid bestond uit enkele honderden manschappen die over verschillende locaties in het noorden en westen van de stad werden gelegerd. Ze werden hier opgeleid voor het front of namen juist frontveteranen tot zich om weer op krachten te komen. Het was een soort doorloophuis voor infanteriesoldaten.

Een jaar later werd de naam veranderd naar *Grenadier Ersatz und Ausbildungs Bataillon 154* (Grenadier Reserve en Opleidingsbataljon 154). Zelf beschikten ze over weinig wapentuig en voertuigen om mee te oefenen en deden daarom een beroep op de *Marine Kraftfahr Abteilung* Groningen wanneer ze eropuit trokken. Het oefenen gebeurde in verschillende gebieden om daarmee zoveel mogelijk scenario's te creëren. Met regelmaat was het Noorderplantsoen

'strijdtoneel', maar ook de oude Stadsweg bij Noorddijk werd gebruikt voor oefeningen.

Major Melzer, commandant van het Grenadier Ersatz und Ausbildungs bataillon 154, gaf vanuit een Panzerspähwagen het bevel over de oefening die plaatsvond op de weilanden en in greppels bij de Stadsweg. Er werden mortieren en zelfs een 2 cm Flak in stelling gebracht. Het open en vlakke landschap weerspiegelde realistische situaties aan het front, zoals de steppes in Rusland.

Major Melzer en enkele ondergeschikten in de *Panzerspähwagen* (type Adler Standard Kfz. 13). Het gecamoufleerde voertuig is voorzien van een MG 34 machinegeweer en verduisteringsverlichting en behoorde toe aan de 6. Kompanie van de 10. *Marine Kraftfahr Abteilung*. In de achtergrond is de kerktoeren van Noorddijk te herkennen.

Enkele militairen liggen in de weilanden om rugdekking te geven aan oprukkende grenadiers. Een mortier staat onbemand in het weiland, maar kan elk moment bediend worden om vuursteun te geven tijdens de aanval.

▶ In 1943 maakt een groep motorrijders, gevolgd door een vrachtwagen van de Marine Kraftfahr Abteilung, een verkenningstocht door de provincie Groningen. Ook deze eenheid kon bij een aanval worden ingezet en zodoende moest men gebiedskennis verkrijgen en strategische punten inventariseren. In Pieterzijl stapte een van de motorrijders af, waarna de kolonne in de Brugstraat even tot stilstand komt. Er vindt een overleg plaats en kort daarop rijdt de groep verder in de richting van Friesland.

Pieterzijl

▶ De opgestelde motoren bij het kamp in Groningen.

▶ Donkergroene schouderstukken voor een soldaat van de Marine Kraftfahr Abteilung.

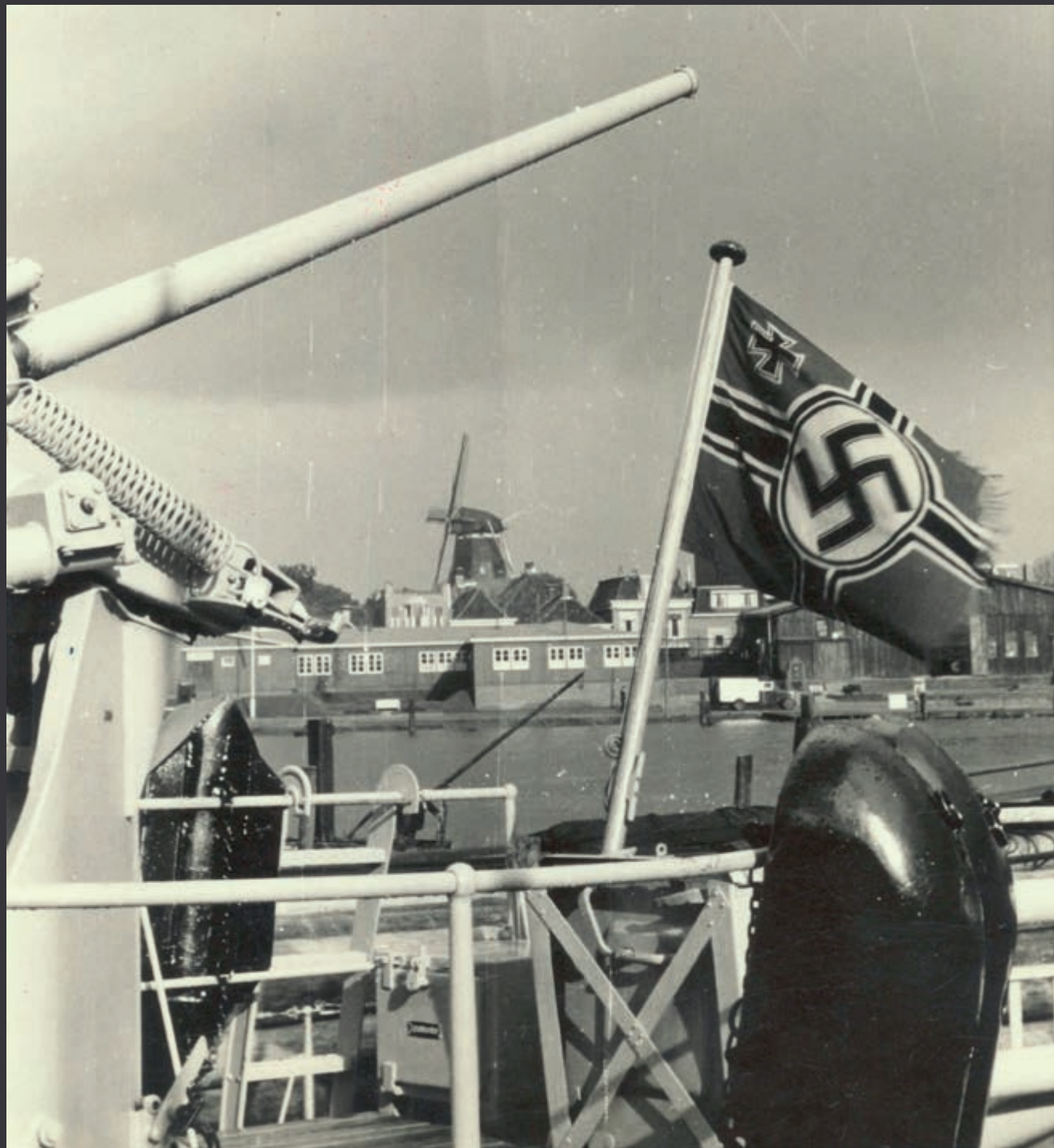
▶ Uniformeffecten van een matroos die chauffeur was bij de M.K.A. in Groningen.

▶ Wandbord van de 8. Marine Kraftfahr Abteilung. Het bord is onder andere voorzien van het provinciewapen van Groningen.

► **Blik op Delfzijl** vanaf een R-Boot van de 9. Flottille in 1943 of 1944. Links een 3,7 cm luchtafweerkanon. De molen Adam torent hoog boven het centrum uit, terwijl een westenwind de hakenkruisvlag zichtbaar in beeld brengt. Tussen de vlaggenstok en het kanon is de enorme barak van de 12. Vorposten Flottille zichtbaar op de kade; de enige varende eenheid die Delfzijl echt als thuishaven had.

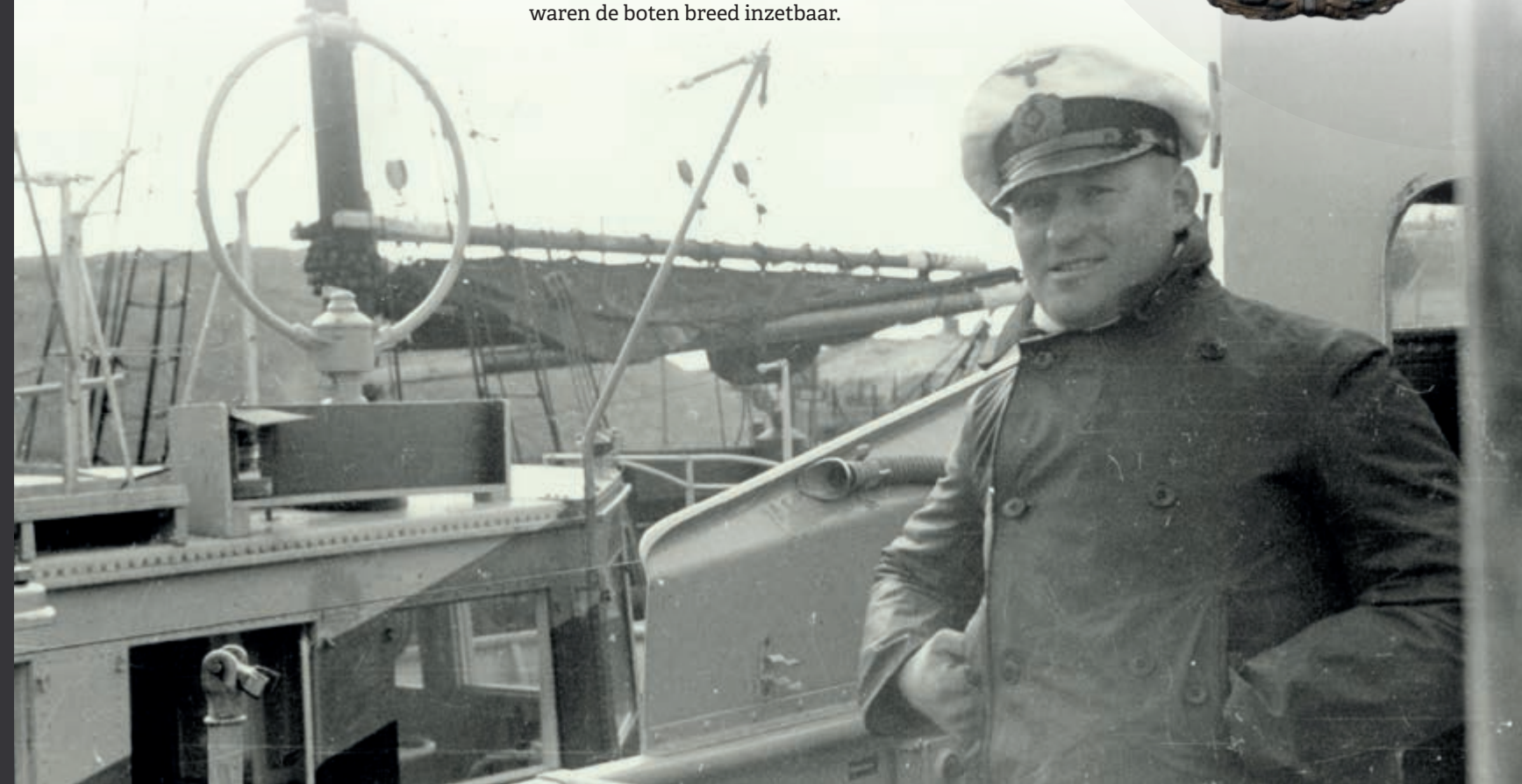
► Een van de Räumbootkapiteins van de 9. Flottille.

Delfzijl

Gedurende de oorlog kwamen verschillende varende eenheden van de Kriegsmarine in Delfzijl. Enkelen werden voor korte of lange tijd in de haven gestationeerd, maar verreweg de meesten kwamen langs Delfzijl om gebruik te maken van de sluis in het Eemskanaal. Deze bood toegang tot de vaarweg Lemmer-Delfzijl en was, ten opzichte van de Waddenzee of Noordzee, een veilige route om richting het IJsselmeer en daarmee bijvoorbeeld in Amsterdam te komen. Er werden soms tientallen schepen per dag in de sluis

geschut. Zo kwam ook de 9. *Raumboots-Flottille* halverwege de oorlog door de sluis, maar niet voor ze eerst korte tijd in Delfzijl hadden aangemeerd.

De 9. Räumboots-Flottille werd in de eerste helft van 1942 opgericht in Rotterdam. Het bestond uit een aantal kleine mijnenveegboten en stond onder leiding van Kapitänleutnant Piwo-warksy. Naast het ruimen van mijnen werden ze ook ingezet als konvooibegleiding en reddingen. Door het formaat en geringe diepgang waren de boten breed inzetbaar.

► Voor het onklaar maken van zeemijnen verkreeg men het *Minensucher-Kriegsabzeichen*.

Punt van Reide

7,5 cm Flak Vickers kanonnen op een van de wierden op de Punt van Reide.

De bouw van de stelling in mei 1941. De salonwagens en andere bouwwerken, worden hoog boven de grond gebouwd.

'Wüste und Sumpf ist Unsere Trumpf' hadden de Duitsers van Batterie Groningen op een van de salonwagens geschreven voor hun vertrek in noordoostelijke richting. Deze leus gaf aan dat de plek waar ze zich zouden gaan vestigen een woeste en moerassige plek was.

Op 7 mei 1941 meldde het *Kriegstagebuch für Kommandant im Abschnitt Emden*: 'Verlegung nach Hoek van Reide beabsichtigt'. Hoek van Reide was de Duitse benaming voor de Punt van Reide, een buitendijkse landtong in de Dollard nabij het dorp Termunten. Door zijn ligging vlak bij de havenstad Emden, was dit gebied een uitstekende plek om de stad tegen luchtaanvallen te verdedigen. De stelling zou de naam *Batterie Hoek van Reide* gaan dragen.

De Duitsers hadden al enige ervaring op de Punt van Reide, want al in de zomer van 1940 was hier een zoeklichtstelling operationeel. Bij de komst van de zware batterij uit Groningen moest deze zoeklichtstelling uitwijken naar

Dallingeweer. Drie weken na aankomst was de batterij op de Punt van Reide gevechtsklaar. De kanonnen werden opgesteld op de noordelijke wierde en omringd door een borstwering bestaande uit klei en grasplaggen. Verder bestond de bewapening uit luchtdoelkanonnen (2 cm Flak Oerlikon) en een MG 34 mitrailleur. De Flak werd ondersteund door een zoeklicht en een afstandsmeter voor de vuurleiding.

Boven op de zuidelijke wierde werd de huisvesting voor de militairen gerealiseerd. De salonwagens, bedoeld als woononderkomen, en andere bouwwerken zoals barakken, werden gefundeerd op houten palen, zo'n 1,5 tot 2 meter boven de grond om zo beschermd te blijven tegen het water. Alles was onderling verbonden door middel van plankieren, en het geheel werd omgeven door een omvangrijk camouflagesysteem. Duizenden houten palen werden aangevoerd om de stelling op hoogte te brengen en aan het zicht te onttrek-

Militairen krijgen het *Kriegsabzeichen für die Marine-Artillerie* als zij meehelpten met het neerschieten van vliegtuigen.

ken. Nadat het geheel klaar was, leek het op afstand een grote heuvel.

Batterie Hoek van Reide was de tweede batterij van de M.F.L.A. 236 op Nederlands grondgebied. Op 18 september werd de stelling een volwaardige batterij nadat er een vierde 7,5 cm Flak toegevoegd werd. De batterij kende geen succes, want de stelling was onderhevig aan overstromingen. Daarom werd op 4 oktober 1941 van hogerhand besloten om de stelling te verhuizen naar het binnendijkse gehucht Fiemel. Hier zou de batterij als Batterie Termunten zijn definitieve standplaats krijgen.

